

lığından söz edilemez. Ancak buna rağmen abdest namazın mahiyetinden de bir parça değildir.

Varlığı, sebebe hüküm bağlanmaması veya sebebin gerçekleşmemesi sonucunu doğuran duruma mâni' denir. Buna göre mâni' hem hüküm hem sebep için söz konusu olabilir. Sebebi gerçekleştiği ve şartları bulunduğu halde varlığı sebebe hüküm bağlanmaması sonucunu doğuran durum hükmün mâni'idir. Meselâ miras hükmünün sebebi olan akrabalık bağı mevcut ve miras hükmü için gerekli şartlar gerçekleşmiş olsa bile vârisin mûrisini kasten öldürmesi miras hükmünün doğmasına mâni'dir. Varlığı sebebin gerçekleşmesini engelleyen durum ise sebebin mâni'i olup bu aslında sebebin şartlarından birinin ortadan kalkması demektir. Zekâta tâbi mallardan nisab miktarı mala sahip olan kimsenin üzerinde bu miktarı olumsuz yönde etkileyen bir borcun bulunması bu tür bir mâni' olup o zekâtın vâcip olma sebebinin gerçekleşmesini engellemektedir.

Öte yandan hukukî işlemlerdeki sıhhat ve butlan da vaz'î hükümlerden sayılır. Herhangi bir ibadet veya hukukî işlemin şâriin istediği ve meşrû kıldığı gibi yapılması, yani şer'î rükün ve şartları yerine getirilerek gerçekleştirilmesi onun sıhhatini; şâriin istediği ve meşrû kıldığı gibi yapılmaması, yani şer'î rükün ve şartlarından birinin yerine getirilmemiş veya onlardan birinin bozuk olması onun butlanını ifade eder. İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre ibadet olsun muâmelât olsun herhangi bir işlem geçerlilik bakımından ya sahih ya da bâtil olur. Hanefî usulcülerinin bu ayırıma bir de fesad kavramını eklemişlerdir. Onlara göre hukukî bir işlemin rükün veya in'ikad şartlarındaki eksiklik o işlemin butlanını, sadece vasıflardaki eksiklik ise fesadını gerektirir. Ancak Hanefîler'in bu ayırımı sadece muâmelâtla ilgili konularla sınırlı olup ibadetler hakkında böyle bir ayırıma gitmemişlerdir.

Sonuç olarak teklîfî hükümde mükelleften gücü dahilinde olan bir fiili yapması veya yapmaması istenmekte ya da yapıp yapmamakta serbest bırakılması söz konusu olmakta iken vaz'î hükümde böyle bir talep veya muhayyer bırakma söz konusu olmayıp bir şeyin başka bir şey için sebep, şart veya mâni' teşkil ettiği açıklanmaktadır ve adı geçen durumlar mükellefin gücü dahilinde olabileceği gibi onun gücü haricinde de olabilmektedir. Meselâ namazın geçerliliği için şart kıl-

nan temizlik mükellefin gücü dahilinde bir şart ise de bazı hukukî işlemlerin derhal yürürlük ifade edebilmesi için şart kılınan rüşd mükellefin gücü dahilinde olmayıp onun istediği herhangi bir zaman da veya mekânda gerçekleştirilebileceği bir şart değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "hkm" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 372-380; *Müsned*, I, 49; II, 418; IV, 70; Dârimî, "Ferâ'iz", 41; Buhârî, "Şavm", 11; Müslim, "Şı-yâm", 4, 18; İbn Mâce, "Tahâret", 2, 41, "Diyât", 11; Ebû Dâvûd, "Diyât", 18; Nesâî, "Zekât", 48; Bâcî, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-uşûl* (nşr. Nezihi Hamâde), Beyrut 1392/1973, s. 72; Gazzâlî, *el-Müştaşâfâ*, I, 55 vd.; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahşûl*, I/1, s. 107-131; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 90-91; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Müntehâ*, Bulak 1316, I, 220-225; Sadrüşşerîa, *et-Tavâzih*, I, 13 vd.; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, I, 65 vd.; Teftâzânî, *et-Telvîh*, II, 121 vd.; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr*, II, 76 vd.; Molla Hüseyin, *Mir'âtü'l-uşûl* (İzmîrî, *Hâsiye* içinde), İstanbul 1309, II, 388-389; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, I, 54 vd.; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 6-7; Muhammed Sellâm Medkûr, *Mebâhişü'l-hüküm 'inde'l-uşûliyyîn*, Kahire 1379/1959; Abdülvehhâb Hallâf, *'İlmü'uşûl'l-fık'h*, Küveyt 1388/1968, s. 117-127; Muhammed Ebû'l-Feth el-Beyânûnî, *el-Hükümü't-teklîfî fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Beyrut 1390/1970; Zekiyyüddin Şa'bân, *Uşûlû'l-fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1971, s. 217-258; Said Ali M. el-Humeyrî, *el-Hükümü'l-vad'i 'inde'l-uşûliyyîn*, Mekte 1405/1984; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fi'uşûl'l-fik'h*, Beyrut 1405/1985, s. 23-68; M. Ebû Zehre, *Uşûlû'l-fik'h*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî), s. 21-54; J. Schacht, "Ahkâm", *El'2* (İng.), I, 257; *Mu.F.*, I, 42-43; *Mu.F.* XVIII, 65-66.

MUHAMMED EBÜ'L-FETH EL-BEYÂNÜNİ

HÜKÜMDAR

(bk. PADİŞAH).

HÜKÜMET

(الحكومة)

Devletin yönetim biçimi
ve yönetim organı.

Sözlükte hüküm veya hükümet "hüküm ve karar vermek, adaletle hükmetmek" anlamına gelir; isim olarak da kullanılan hükümet kelimesi zamanla sözlükteki hukukî anlamının yanı sıra siyasî-idarî bir anlam daha kazanmış, özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde hem merkezin hem de eyaletlerin yönetimini ve yönetim örgütünü ifade etmiştir (aş. bk.). Arap ülkelerinde kelimenin siyasî bir terim olarak kullanılması çok daha sonraki dönemlere rastlar. Machiavelli'nin *Il Principe* adlı eserinin 1240'ta (1824-25) Arapça'ya yapılan tercümesinde hükümet karşılığın-

da "siyâde" ve "emîriyye" kelimeleri kullanılmış, Rifâa et-Tahtâvî de Fransız anayasal metinlerini çevirirken "gouvernement" için hükümet yerine "tedbîrül-memleke" demeyi tercih etmiştir. Öte yandan kelime, XIX. yüzyılın başlarından itibaren yaygın anlamının yanı sıra "yönetim organı" anlamında da kullanılmaya başlanmış, böylece Türk ve Arap siyaset uygulamasında devlet ve hükümet ayırımı yerleşmiştir (*El'2* [İng.], III, 552).

Tarihî seyir içinde İslâm toplumlarında görülen yönetim biçimlerinin siyaset biliminde mevcut yönetim tiplerinden hangisine gireceğinin tesbiti çeşitli güçlükler taşımaktadır. Her şeyden önce Hulefâ-yi Râşidîn döneminde şekillenen yönetim biçimi ve bu uygulama etrafında oluşan nazarî esaslarla daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan uygulama arasında büyük farklılıkların bulunması, hangi dönemin değerlendirmede esas alınacağı gibi bir problemi de beraberinde getirmektedir. Öte yandan Batı devletlerinde uygulanmış yönetim biçimlerini ifade eden terimler bu biçimlerin uygulandığı devletlerin tarih sürecinde şekillenmiş ve bununla sınırlı birer anlam kazanmıştır. İslâm toplumlarındaki siyaset ve hukuk uygulamalarında Batı ile tam bir ayniyet söz konusu olmadığından Batı uygulamalarının ışığında içerik kazanan bir terimin bazı benzerlikler taşıdığı için İslâm hukuk ve siyaset bilimine taşınması kaçınılmaz anlam kaymalarına yol açmaktadır.

İslâm hukukçuları ve siyaset bilimcileri toplumun yönetim biçimiyle ilgili görüşlerini belirtirken sınırlı sayıda âyet ve hadisten faydalanmışlar, daha çok ilk dört halife dönemi anayasa uygulamalarını esas alarak bunu sahâbe dönemi icmâi veya fetvası şeklinde değerlendirmişlerdir. Hulefâ-yi Râşidîn dönemi uygulamaları ileriki dönemlerde müslüman amme hukukçuları tarafından ortaya konulan siyaset teorisinin ana malzemesini ve çerçevesini meydana getirdiği gibi dönemlerindeki uygulamaları eleştirme ve iyileştirme çabaları için de önemli bir dayanak teşkil etmiştir. Sonraki dönem uygulamaları İslâm hukuku açısından kaynak olmak bir yana bir "de facto" uygulama olarak değerlendirilmiş ve bu uygulamalara meşruiyet atfedenler dahi bunu zaruret altında yaptıklarını söylemişlerdir. Burada problem oluşturan nokta, ilk dönem anayasa uygulamalarının tahdîdî mi yoksa tâdâdî bir özellik mi taşıdığına tesbitidir. Tahdîdî var sayıldığı takdirde müslüman toplumların yönetim şeklini bu dö-

nerde görülen modellerle sınırlandırmak ve bunun dışında bir modelin olamayacağını kabul etmek gerekecektir. Bu konuda Kitap ve Sünnet'te açık ve bağlayıcı hükümlerin bulunmadığı, bu sebeple de dönemlerin siyasi geleneğinin önemli ölçüde rol oynadığı göz önüne alınırsa ilk dönem uygulama örneklerini tahdîdî saymak mümkün olmaz. Ancak İslâm hukukçularının büyük çoğunluğunun özellikle devlet başkanının seçilme usullerini belirlerken bu uygulamayı âdeti tahdîdî kabul ettiği ve mevcut örnekler çerçevesinde çözüm ürettiği görülmektedir.

İslâm yönetim biçimiyle ilgili tartışmaların en başında yer alan konu devlet başkanının belirlenme usulüdür. Hulefâ-yi Râşidîn dönemi uygulaması göz önüne alındığında devlet başkanının belirlenmesinde İslâm toplumunun tasvibinin vazgeçilmez bir unsur olarak görüldüğü söylenebilir. Şekilleri farklı olsa da ilk dört halife-yi meşrû devlet başkanı yapan prosedür Medine'de yaşayan müslümanların halifeye biat etmesidir. O dönemde bütün İslâm toplumunun biatının aranmayıp sadece Medine ile yetinilmesi günün şartları ile yakından ilgilidir. Hz. Peygamber'in naaşı kalkmadan yönetim meselesinin halledilmesini gerektiren şartlarda devlet başkanının belirlenmesi için bütün İslâm toplumunun tasvibini beklemek ve bunun mümkün olacağını düşünmek tarihî realite ile bağdaşmamaktadır.

Devlet başkanının İslâm toplumunun tasvibiyle belirlenmesi demokrasiyle belli bir paralellik göstermektedir. Ancak demokrasilerde devlet başkanının ve devletin diğer organlarının yasama alanındaki yetkileriyle tarihî seyir içinde müslüman toplumlarında devlet başkanının ve diğer organların yasama alanında sahip olduğu yetkiler arasında önemli farklar vardır. Buna rağmen yönetimin açıklığı, denetlenebilir olması ve iktidarın sınırlılığı açısından her iki yönetim biçiminin birbirine yakınlığı farklılığından daha fazladır. Halifelerin seçimle gelseler dahi ömür boyu görev yapmaları, ahd usulünde yerlerine başkasını bırakabilmeleri ve bırakılan şahsın teoride bazı şartlarla, uygulamada herhangi bir şarta tâbi olmaksızın mevcut halifenin soyundan gelmesi İslâm yönetim biçimini monarşilere yakınlaştırmaktadır. Ancak halifelerin ömür boyu görev yapmaları mutlaka uyulması gerekli bir şart değildir ve o dönemin yönetim geleneğiyle yakından ilgilidir. Öte yandan halifenin ahd usulünde de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde görüldüğü gibi esas iti-

bariyle iş başındaki devlet başkanının soyundan olmaması, yasama yetkisinin sınırlı bulunması ve görevini yapmadığı, adaletten ayrıldığı zaman hal'edilebilmesi monarşilerde rastlanmayan özelliklerdir. Dört halife döneminin sona ermesinden sonra tatbikatta ortaya çıkan yönetim modelinin monarşilere daha çok benzediği söylenebilir. Ancak bu yönetim modeline, halife - sultanların veya sultanların yasama alanında yetkilerinin sınırlı olmasına ve monarşilerden bu yönüyle ayrılmasına rağmen İslâm hukukçularının pek sıcak bakmadıklarını belirtmek gerekir. Bütün bunlar Hulefâ-yi Râşidîn dönemi tatbikatı ışığında şekillenen İslâm yönetim biçiminin (bk. ANAYASA) diğer kültür ve medeniyetlerin ortaya koyduğu tipoloji ve terminolojiyle ifade edilemeyeceğini, kaçınılmaz olarak farklı bir terminolojinin kullanılması gerektiğini göstermektedir.

Başlangıçta halifenin şahsında toplanan yönetim gücünün zaman içinde vezir ve divanlardan oluşan organlara devredildiği söylenebilir. Aslında Hz. Ebû Bekir'den itibaren halifelerin kendilerine resmî bir görev ve ayrı bir unvan vermekle birlikte bazı yardımcılarından faydalandıkları ve böylece bir hükümet yapısının yavaş yavaş şekillenmeye başladığı bilinmektedir. Meselâ Hz. Ömer Hz. Ebû Bekir'in, Abdullah b. Abbas da Hz. Ali'nin her konuda yardımcısı ve danışmanı idi. Emevî halifelerinin de "kâtip" denilen yardımcıları istihdam ettikleri ve bunların fonksiyonlarının isimlerinin çağrıştırdığı sekreterlikten çok öte olduğu bilinmektedir. Daha sonra bu yardımcıların Abbâsîler'den itibaren "vezir" unvanıyla anıldığı ve bunların yanı sıra "divan" ismiyle hükümeti ve merkez bürokratlarını meydana getiren bir yapının yavaş yavaş ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak gerek vezirlerin gerekse divan üyelerinin sorumluluğunun ferdî olduğu, günümüzde görülen hükümet üyelerinin kolektif sorumluluğunun bilinmediği ve uygulanmadığı belirtilmelidir.

Vezâret kurumunun Sâsânîler'den geldiği ve vezir kelimesinin Pehlevîce'den alındığı iddia edilmişse de bu iddialar yeteri kadar delillendirilememiştir. Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar da hem kurumun İslâm devletlerindeki şekliyle Sâsânîler'de mevcut olmadığını hem de kelimenin Pehlevîce'den gelmediğini, sadece Kur'an ve Sünnet'te kullanılışına dayanarak değil Câhiliye dönemi Arap edebiyatından hareketle de ortaya koymaktadır (Sourdel, s. 42-58; Goitein, s. 168-

172). İlk defa Abbâsîler'de görülen vezirlik hemen hemen bütün İslâm devletlerine örnek teşkil etmiş, yetki ve faaliyet alanları farklı olmakla beraber merkezî yönetimlerin en dikkate değer organı haline gelmiştir. Bu makam, Abbâsîler'de ortaya çıkmasına ve onlar tarafından geliştirilmesine rağmen halifelerin Büveyhî, ardından Selçuklu sultanlarının hâkimiyeti altına girmesinden sonra iktidarını kaybetmiş, ancak bu kurum daha sonra gelen İslâm devletlerinde varlığını ve önemini daima korumuştur. Vezirlik kurumunun en gelişmiş şekline (sadrâzam), gerek padişahın mutlak vekili ve gerekse merkezî yönetimin en önemli organı olan Dîvân-ı Hümâyûn'un başkanı sıfatıyla Osmanlı devletinde rastlanmaktadır (bk. SADRAZAM; VEZİR).

İslâm devletlerinin yönetiminde divan teşkilâtının önemli bir yeri vardır. Hz. Ömer döneminde vergi ve savaş ganimetleriyle ilgili olarak mütevazî bir şekilde başlayan bu teşkilât Emevîler'den itibaren kısa zamanda büyük bir gelişme göstermiş ve sonraki dönemlerde hem merkez hem de taşra yönetiminin bel kemiğini oluşturmuştur. Divan teşkilâtının görev alanları arasında haraç ve diğer malî gelirlerin toplanması ve yerlerine sarfedilmesi daima önde gelmiş, bu sebeple haraç divanı her dönemde belli ağırlığı olan divanlar arasında yer almıştır. Yine aynı sebeple daha sonra "dîvân-ı âlî, dîvân-ı a'lâ, dîvân-ı hümâyûn" adı altında merkezî bir icra ve karar organı ortaya çıkıncaya kadar Dîvânü'l-harâc belli ölçüde bu görevi ifa etmiştir. Emevîler döneminde Şam'daki Dîvânü'l-harâc'ın böyle bir fonksiyonu olduğu ve "ed-Dîvân" diye adlandırıldığı görülmektedir. Eyyûbîler'de önemi ve devlet yönetimindeki etkisi açısından Dîvânü'l-harâc'ın yerini tayin ve azil gibi her türlü bürokratik işlemin yapıldığı Dîvânü'l-inşâ'nın aldığı bilinmektedir; aynı durum Memlükler için de söz konusudur.

Türk-İslâm devletlerinde merkezî divan daha önemli bir konum ve işlev kazanmış olup gerek Büyük Selçuklu gerekse Anadolu Selçuklu devletlerinde genel yönetimden sorumlu olan divan Dîvân-ı A'lâ (büyük divan) ismini taşımaktadır. Söz konusu divan devletin genel yönetimini yürütecek şekilde teşkilâtlanmıştır. Anadolu Selçukluları'nda Dîvân-ı A'lâ (Dîvân-ı Saltanat) nâib-i saltanat, atabeg, müstevfî, pervâne, tuğrâî ve müşrif gibi üyelerden oluşmaktadır. Akkoyunlu Devleti'nde ve Safevîler'de de Dîvân-ı A'lâ'nın varlığı-

HÜKÜMET

na rastlanmaktadır. Aynı şekilde Moğol-lar'da benzer bir adlandırmanın ve yapı-lanmanın olduğu söylenebilir. İlhanlılar'da Dîvân-ı Büzürg-i İlhanî (Dîvân-ı İlhanî) adıyla bir merkezî divan vardı ve Şâhib-i Dî-vân-ı Büzürg (Şâhib-i Dîvân-ı İlhanî) denilen vezirin başkanlığında toplanan bu divanın diğer üyeleri nâib-i vezâret, defterdâr-ı memâlik, müşrif-i memâlik, nâzir-ı me-mâlik ve münşî-i dîvân-ı büzürg idi (bk. DİVÂN). Merkezî bir yönetim organı olarak divan en gelişmiş şekline Osmanlılar'da kavuşmuştur. Fâtih Sultan Mehmed dö-nemine kadar bizzat padişahın, bu dönem-den itibaren sadrazamın başkanlığında toplanan Dîvân-ı Hümâyûn özellikle XVII. yüzyıla kadar devletin bütün önemli kar-arlarında ve bunların yürütülmesinde bi-rinci derecede rol oynamıştır. Daha sonra yönetimde ağırlık Bâbîâlî'ye intikal etmiş, böylece yönetim organı olarak bugünkü anlamda bir hükümet şeklini ortaya çıkara-cak süreç başlamıştır (bk. BÂBÎÂLÎ; Dİ-VÂN-ı HÜMÂYUN).

BİBLİYOGRAFYA :

D. Sourdel, *Le vizirat 'abbâsîde de 749 à 936*, Damascus 1959-69, s. 41-73; W. M. Watt, *Islamic Political Thought*, Edinburg 1968; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 167-196, 197-213; Zâfir el-Kâsımî, *Nizâmü'l-hükûm fi's-şer'ia ve't-târîh*, Beyrut 1394/1974, tür.yer.; Ahmet Mumcu, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1976; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *en-Nazarîyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1979, tür.yer.; M. Necde Hammâş, *el-Idâ-re fi'l-'aşri'l-Emevî*, Dimaşk 1400/1980, s. 254-290; Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî, *Fıkhü'l-hilâfe ve te'auvürühâ* (nşr. Nâdiye Abdürrezzâk es-Senhûrî), Kahire 1989, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-Idâriyye* (Özel), I, 81-98; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Döne-mi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, Ankara 1997, tür.yer.; A. Duri, "Diwân", *Eİ²* (İng.), II, 323-327; B. Lewis, "Hükûma", a.e., III, 551-552; W. Ma-delung, "Imâma", a.e., III, 1163-1169; C. Ed-mund Bosworth, "Diwân", *Elr.*, VII, 432-438; M. Akif Aydın, "Anayasa", *DİA*, III, 153-164.

M. AKİF AYDIN

Osmanlı Devleti'nde Hükümet. 1. Tan-zimat Öncesi. Bakanlar kurulu anlamını XIX. yüzyılda kazanan hükümet tabirinin tarihî kaynaklarda ilk dönemlerden itiba-ren özellikle idarî ve kazâî anlamda kulla-nılmış olduğu görülmektedir. Beylerbeyi veya valinin yetkileri belgelerde zaman zaman hükümet kelimesiyle ifade edildi-ği gibi sorumlu olduğu bölgeye de "taht-ı hükümet" denilmiştir. Aynı tabir kaza, sancak ve eyalet kadrlarının sorumluluk bölgeleri için de kullanılmıştır. Taşra teş-kilâtında ise timar sisteminin uygulanma-dığı, iç idaredeki yetkilerin mahallî ailele-

re bırakıldığı ve bunun irsî olarak sürdü-rüldüğü "ocaklık-yurtluk" denilen idarî bölgeler, eyalet yanında hükümet tabiriyle de anılmıştır. Ancak zamanla resmî kay-naklarda yurtluk-ocaklık denilen sancak-larla hükümet diye anılan sancaklar ara-sında bir farklılaşma ortaya çıkmış ve ikin-cilerin tahriri yapılmayarak halkı avârız türü vergilerden muaf tutulurken sancak beyliği görevi babadan oğula geçen bu bölgelerin idarecileri her yıl belirli bir mik-tar vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Bununla beraber bu farklılık genel bir sta-tü haline gelmemiş, bu tabirler birbirinin yerine kullanılmıştır. Meselâ XVI. yüzyıla ait ilk sancak listelerinde, Diyarbakir böl-gesinde eyalet tabiriyle anılan on yedi ve 1578-1580 tarihlerine ait listede on üç idarî birim vardı (Kunt, s. 130-131). XVII. yüzyıl başlarından itibaren ise eyalet is-miyle kaydedilen sancakların bir bölümü-nün listelerde hükümet olarak yer aldığı görülmektedir. Meselâ Ayn Ali Efendi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ocaklık-yurtluk statüsündeki sancakları hükümet denilenlerden ayırmış ve ilk gruptakiler-de beylerin irsen tayin edildiklerini, zeâ-metleri bulunduğunu, beylerbeyinin emri altında hizmet gördüklerini, ikinci grup-takilerin ise tahrir edilmediklerini, timar sisteminin olmadığını, hâkimlerinin mül-kiyet üzere "zabt ve tasarruf"ta bulun-duklarını ve vergilerini de yılda bir defa gönderdiklerini belirttik bunların Cezî-re (Cizre), Eğil, Genç, Palu, Hazzo (Diyar-bekir'de), Bitlis (Van'da), Mihrivan / Mihr-iban (Şehrîzol'da) ve İmâdiye'den (Bağ-dat'ta) ibaret olduklarını kaydeder (*Kavâ-nîn-i Âl-i Osmân*, s. 29-31, 34, 35, 37). An-cak onun bu ayırımı kesin bir statüyü ve buna bağlı adlandırmayı ortaya koymaz. Nitekim Çıldır beylerbeyliğine bağlı Per-tekrete, Livâne ve Şavşat'ın da tıpkı hü-kümetler gibi yurtluk, ocaklık, mülkiyet üzere tasarruf edildiklerini yazmasına rağmen bunları "livâ" tabiriyle tanımlar (a.g.e., s. 28). 1632-1642 yıllarını kapsa-yan bir sancak tevcih defterinde hükümet olarak belirtilen sancaklara Tercil (Diyar-bekir'de), Hizan, Hakkâri ve Mahmûdî de (Van'da) eklenmiştir (Kunt, s. 191-198). XVII. yüzyılın ortalarına ait bir risâlede müstakil başlık altında hükümet statü-sündeki sancakların dokuz adet olduğu (Cezîre / Cizre, Eğil, Genç, Palu, Hazzo, Mahmûdî, Mihrivan, Uşni, İmâdiye) ve Ayn Ali Efendi'nin verdiği bilgilere ilâve-ten bunların hepsinin padişahın emrine ve fermanına bağlı bulundukları, hangi beylerbeyine tâbi iseler onunla birlikte

sefere gittikleri belirtilmektedir (Şahin, XXXII [1982], s. 910). 1820 yılından biraz önceye ait olduğu sanılan bir defterde de söz konusu hükümetlerin varlıklarını hâ-lâ sürdürdükleri görülmektedir. Ancak Tanzimat dönemindeki köklü reformlar sırasında bu yapının değiştirilerek genel idarî sistem içinde telakki edildiği anlaşılmaktadır (Baykara, s. 117-118, 122-127).

Klasik dönemde hükümet tabirine doğ-rudan doğruya merkez teşkilâtını ve ida-resini ifade eden bir terim olarak rastlan-maz. Ancak divan teşkilâtı içerdiği anlama uygun bir şekilde bu yapıyı ortaya koy-a-cak bir özellik gösterir. Osmanlı idarî ve hukukî yapısında yasama, yürütme ve yargı İslâm devletleri geleneğinden gelen bir uygulamanın devamı olarak birbiriyle yakından ilgili, hatta iç içe girmiş bir özel-liğe sahiptir. Yasama sınırlıydı ve sadece örfî alanı kapsıyordu. Yürütmeyi ise esas-ta Dîvân-ı Hümâyûn temsil ediyor, onun-la bağlantılı biçimde merkezde ve eyalet-lerde çeşitli kurullar bulunuyordu. Divan-da devletin idaresiyle ilgili her türlü karar alınmakta, ayrıca talep vukuunda şikâyet ve davalara bakılmakta veya daha önce bakılmış davalar yeniden gözden geçiril-mekteydi.

Fâtih Sultan Mehmed dönemine kadar bizzat padişahın, bu dönemden itibaren onun mutlak vekili sıfatıyla sadrazamın başkanlığında toplanan, ancak bazı hal-lerde bizzat padişah tarafından yönetilen Dîvân-ı Hümâyûn Kubbealtı vezirleri, Ru-meli ve Anadolu kazaskerleri, nişancı, def-terdar, -o sırada İstanbul'da ise- Rumeli beylerbeyi ve -vezir iseler- yeniçeri ağası ile kaptan-ı deryâdan meydana geliyordu. Üstlendikleri görevler ve sorumluluklar açısından bir bakıma bugünkü anlamda hükümet üyelerine benzetilebilecek olan divan üyelerini iki grupta ele almak müm-kündür. Birincisi protokolde sadrazam-dan hemen sonra gelen vezirlerdir. Bun-lar imparatorluğun değişik bölgelerinde çeşitli kademelerde görev yapmış, devlet tecrübesi bulunan askerî-idarî formas-yona sahip devlet ricâlî idi. Doğrudan so-rumluluğunu üstlendikleri belli bir alan bulunmayıp askerî-idarî ve hâricî konu-larda görüşlerinden istifade edilirdi; ay-rıca kararların alınmasında oy sahibi idiler. Diğer üyeler belli bir alanın yetkilisi durumundaydılar. Ülke çapındaki adliye ve eğitim teşkilâtları kazaskerlere (Ana-dolu-Rumeli) bağlıydı. Defterdar bütün malî ve iktisadî teşkilâtın sorumluydu. Nişancı örfî mevzuatı yani kanunları en iyi bilen kişi ve bürokrasisinin başıydı. Bü-